

Kırgızlarda Bir Gelenek Olarak Yemin Etme ve Yemin için Kullanılan Kelimeler

Oath Giving in Kyrghyz as a Tradition and Some Words Used for Oath

Mayrambek Orazbaev*

Özet

Bu çalışmada Kırgızlarda yemin etme çeşitleri ve yemin etme anlamında kullanılan kelimeler değerlendirilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Kırgız kültürü, ant, yemin, kargış

Abstract

This study discusses the types of oath in Kyrghyz and examines the vocabulary with which oaths are taken.

Keywords: Kyrghyz culture, oath, ill wishing

Giriş

Hukuki terminolojide "Bir kimsenin verdiği sözün ya da yaptığı işin doğruluğunu tasdik etmek için kanun veya örf gereğince belli sözleri söylemesi veya hareketler yapması" olarak geçen "yemin etme", pek çok toplumda önemle üzerinde durulan evrensel bir konudur. Çok eski çağlardan itibaren insanoğlu, yaptığı ya da üstlendiği bir işin doğruluğuna ve o işi başarabileceğine çevresindekileri inandırmak istemiş ve onlara bu konuda güven verme ihtiyacı hissetmiştir. Bu da o kişinin, toplumun kutsallığını kabul ettiği maddi ve manevi değerleri kendisine tanık göstermesine ve geleneklerin kabul ettiği ölçüde çeşitli şekillerde yemin etmesine yol açmıştır. Bu yeminin herkesçe bilinmesi için, toplumların örf, adet, gelenek ve göreneklerine göre çeşitli yemin etme törenleri uygulanmıştır. Bu törenler, aynı amaç doğrultusunda gerçekleştirilse bile uygulanış şekli toplumdan topluma, devirden devire

---

* Yrd. Doç. Dr. Mayrambek Orazbaev, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ardahan.

m.orozaev@gmail.com

hatta insandan insana farklılıklar gösterir. Nitekim İslamiyet'in kabulünden önceki dönemlerde Türk toplumlarında Gök Tanrı, ata ruhları, su, dağ, nehir, orman gibi kutsal olduğuna inanılan şeyler üzerine yemin edilirken, İslamiyet'in kabulü ile bu durumun giderek değiştiği, insanların Allah'a ve Kur'an-ı Kerim üzerine yemin ettikleri görülür. Fakat bu süreç, toplumların o zamana kadar sahip oldukları maddi ve manevi değerleri bir anda unuttukları anlamına gelmemelidir. Çünkü geleneksel değerler çoğu toplumun yüzyıllarca hayatlarına yön veren, yaşam tarzlarını şekillendiren ve adeta genlerine işleyerek karakterlerine yansıyan değerlerdir. Türklerin İslamiyet öncesi geleneksel Gök Tanrı inancı ile İslamiyet inancının çoğu noktada örtüşmesi, Türklerin sahip oldukları değerlere bağlı kalmalarında önemli bir etken olmuştur. Örneğin *Kuday* "Huda" kelimesi, İslamiyet'in kabulü ile Kırgızcaya geçmiş olan Farsça kökenli bir kelime olmasına rağmen kavram alanı Kırgızcada oldukça genişlemiştir ve daha çok "Tanrı, ilah; iye, hami"¹ anlamlarında kullanılmıştır. Hatta bu kelime *İttin eesi bolso karışkırdın kudayı bar* "Köpeğin sahibi varsa, kurdun da hamisi vardır!" atasözünde "sahip olan, himaye eden" anlamında geçmektedir.

Dolayısıyla bu değerler, toplumların gelişmesine ve yaşam algılarının büyük ölçüde değişmesine rağmen günümüze kadar ulaşmış, Türklerin bulunduğu coğrafyalarda varlıklarını korumuştur. Nitekim bu çalışmada evrensel bir olgu olarak değerlendirebileceğimiz yemin etme geleneğinin sadece Kırgızlardaki durumunu araştırırken dahi, bu değerlerin toplumlarda hala kutsiyetlerini koruduğuna bir kez daha şahit olduk.

Kırgızlarda Yemin Etme Geleneği

Yemin etme geleneği, pek çok toplumda olduğu gibi Kırgız toplumunda da önemli sayılmış, bunun için özel törenler tertip edilmiştir. Fakat bu törenlerin rastgele yapılmadığı; zaman, mekân ve yöntem açısından bir arka planının bulunduğu açıktır. Örneğin bir kişi ile dostluk kurarken edilen yemin ile sefere çıkarken edilen yeminin önceden belirlenmiş muayyen bir günü vardır. Yönetime gelen bir beyin, halkının önünde ettiği yemin ile bir komutanın savaş döneminde halkını düşmanlardan koruyacağına dair ettiği yeminin günleri birbirlerinden farklıdır. Nitekim bu durum halk arasındaki *Ar bir kündün atı² başka, ar bir aydın otu başka* "Her günün adı farklı, her ayın ateşi farklıdır" atasözüne dahi yansımıştır.³

---

¹ Konstantin Kuzmiç Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy Slovar' I*, Sovetskaya Entsklopediya Yayınları, Moskova 1985, s. 436.

² Buradaki *atı* "adı" kelimesi bazen *anti* "andi" şeklinde kullanılmaktadır.

³ Bkz. Amantur Akmatalliev, *Kaada Salt, Ürp-Adat, Adamdık Oñ Ters Sapat*, Bişkek 2002, s. 22.

Kırgız toplumunda yemin etmenin önemi, yemin ederken kullanılan kelimeler ve yeminini bozan kişinin başına gelecek olanlarla ilgili Kırgızların folklor kaynaklarında pek çok bilgiye, örnekleriyle birlikte ulaşmak mümkündür. Bu bilgiler gözden geçirildiğinde yemin etme geleneğini “Yemin etme töreninin eylem (pratik) kısmı, yemin ederken kullanılan kargış (sözler) kısmı ve edilen yeminin boşa çıkmaması, gerçekleştirilmesi” şeklinde üç başlıkta incelemek mümkündür.

1. Yemin etme töreninin eylem (pratik) kısmı

Kırgızlardaki yemin etme törenlerinin eylem kısmıyla ilgili olarak en eski Türk destanlarından biri olan “Manas” destanında şu ifadelerle rastlanır: *Ok tişteşip ant kılıp* “Ok ısırarak ant içip”, *Ak bolot mizin calaşip* “Beyaz çeliğin (kılıcın) ağzını birlikte yalayarak”, *Ayrışkanda böz kana, alışkanda kol kana* “(Ortadan) ikiye ayırdığımız bez nerede, sıkıştığımız el nerede?”,⁴ *Keleme şarıp karmaşıp, çıbık kırka salışıp*, “*ubada bekem bolsun dep*” *ak boz beeni çalışıp, kolun kanga malışıp* “Kelime-i şerif’i tutarak, ince dalı birlikte tutup keserek, “Andımız sağlam olsun” diye boz kırsağı kurban keserek, elini kanına batırarak”, *Kurga tüygön katıña, kudaylaşkan antiña* “Kemerinin içindeki mektubuna (yazı), Tanrı adına içilen andına”, *Ak buuday nanın çaynaştı, keleme şarıp karmaşıp, ölip keter ant kılıp, aç bolot mizin calaşip..* “Kelime-i şerif’i tutarak, ölümüne ant içerek, aç çeliğin ağzını yalayarak, ak buğday ekmeğini beraber çiğnediler” vb.⁵

Bu ifadeler sadece “Manas” destanında değil, onun devamı olan “Semetey”, “Seytek” ve diğer “Kurmanbek”, “Er Tabıldı”, “Canış-Bayış”, “Er Soltonoy” vb. gibi birçok destanda ve masalda geçmektedir. Kullanılan ibareler hem yemin etmenin önemini hem de insanların neye göre yemin ettiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Sadece folklorik ve edebi metinlerde değil, tarihi belgelerde de rastlanılan bu örnekler ışığında; okun, mızrağın ya da kılıcın keskin çelikli tarafını ısırarak ya da yalayarak ant içme geleneğinin Kırgızlar arasında oldukça yaygın olduğu görülür. Bununla birlikte genellikle beyaz (boz) at ya da kara koyun kesip kanına ellerini bulayarak yemin etme geleneği çok eski çağlardan günümüze kadar uygulana gelmiştir. 1759 yılında Kırgızlar ve Kazaklar, Kalmuk-Torgavutlar ile Bulanık denilen su kıyısında gök kaşka (alnında bir işaret bulunan) boz aygır ve kara başlı koçu kurban keserek ellerini kana batırması, barış antlaşması yapmışlardır.⁶

⁴ Sağınbay Orozbekov, *Manas*, C. IV, Kırgızstan Yayınları, Frunze 1982, s. 197.

⁵ Bkz., Sayakbay Karalaev, *Seytek*, KSİA Yayınları, Frunze 1960, s. 94, 162.

⁶ Bkz. Abdülkadir İnan, “Eski Türklerde ve Folklorunda Ant”, *AÜ DTCF* dergisi, 1948, S. VI/4, Ankara, s. 281.

Kırgızlarda dostluk kuracak kişilerin de yemin ettikleri görülür. Genellikle her iki tarafın söğüt ağacının ince bir dalını iki ucundan tutup ortasından keserek yemin etmelerine folklorik kaynaklarda sıklıkla rastlanır. Kesilen bu dal parçasına *ant çıbık* “ant dalı” denir. Kurdukları dostlukların göstergesi olarak kabul ettikleri bu dal parçasını her iki taraf özellikle saklar. *Ak buuday unun çaynadım, işener beken maga dep ant çıbıktı karmadım* “Akbuğday ununu çiğnedim, ‘Bana inanacak mı?’ diye ant dalını elime aldım”.⁷ Bu örnekten de anlaşılacağı üzere Kırgızlar dostluk kurarken dahi yemin etmeyi önemsemişlerdir. Ayrıca folklorik kaynaklarda dostluk kuran iki tarafın, bir bezi (kumaşı) ortadan yırtarak ikiye ayırma âdeti de yer almaktadır ve bu durum yukarıda zikredilen, dal parçasının ikiye bölünmesinin bir varyantı olarak düşünülebilir.

Örneklere bunların yanı sıra akbuğday ununu ya da buğdayın kendisini çiğneme âdeti de göze çarpar. Bu durum, X. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan İbnü'l-Fakih'in “Türkler bakırdan yapılmış bir put önünde yemin ederler. Putun önünde su dolu bir kap bulunur. Suyun içine altın ve bir avuç buğday atarlar. Kabin altında bir tane kadın pantolonu bulunur. Yemin eden ‘Eğer andımı bozarsam kadın pantolonu giysim olsun, beni buğday gibi biçsinler, yüzüm altın gibi sararsın.’ der.”⁸ sözlerindeki buğday unsuruyla ilişkilendirilebilir.

J. P. Roux, Eski Türklerde ve Moğollarda yemin etmenin “bağlayıcı ve kesin olmasına karşın işlemin belirli aralıklarla yenilenmesinin mümkün veya gerekli” olduğunu belirtir. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Timuçin (Cengiz Han) ile Camuka'nın birbirlerine karşılıklı olarak hediyeler verip yemin ettikleri, belirli aralıklarla dostluklarını üç kez yeniledikleri ve her bir yeminden sonra kendilerini *anda* “antlı dost” olarak ilan ettiklerini ifade eder.⁹ Bu âdetin Kırgızlar arasında da yaygın olduğunu, Kırgızcadaki çok yakın arkadaş, ayrılmaz dost manasındaki *üç anttaşkan dos* “(kelimesi kelimesine çeviri) üç kere ant içen dost” deyiminde ve *Manas menen Kökbörü üç anttaşkan dos eken* “Manas ile Kökbörü üç kere ant içmiş (çok yakın) dostlarmış”; *Asıl atam Kayıpdañ, atañız Manas Kan menen altı anttaşkan dos eken* “Asil babam Kayıpdañ, babanız Manas han ile altı kere ant içmiş dostlarmış”¹⁰ gibi söylemlerde görmek mümkündür.

Kırgızların yemin etme törenlerinde Kuran'ı eline alarak ya da üzerine elini koyarak yemin ettikleri de yaygın olarak görülür. Nitekim bu durum, bahsi geçen *keleme şarıp karmaşıp* “Kelime-i şerif'i tutarak” örneğinde görüldüğü gibi Kırgızların sözlü kültürüne dahi

⁷ Sayakbay Karalaev, *Manas*, Turar Yayınları, Bişkek 2010.

⁸ Abdülkadir İnan, *agm.*, s. 280.

⁹ Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 239.

¹⁰ Sayakbay Karalaev, *age.*, s. 223.

yansımıştır. Bu yemin etme biçiminin, Kırgızlarda İslamiyet'in hızla yayılmaya başladığı XVIII-XIX. yüzyıllarda ortaya çıkmış olduğu söylenebilir. Fakat Kırgızlar ve Kazaklarda İslamiyet'in tesiri her ne kadar güçlü olsa da, bir yandan eski gelenekler korunmaya devam etmiştir. Bununla ilgili olarak Abdülkadir İnan şunları dile getirir: “Kırgız-Kazakların eski âdetleriyle mücadele eden bir hoca tarafından 1841’de yazılıp 1879’da Kazan’da yayınlanan bir manzumede Kırgız-Kazakların şeraite uymayan antları şöyle tavsif ediliyor: “At sürüleri, çobanının değneği ve kılıcının sapı üzerinden atlamaz; demircinin körüğünü ulu sayar, servet ve samanın körüğünü lütfu sanır; iki adam davalanırsa itham edilen adam ant ederek göğe bakıp tırnağını yalar. Yine ‘İşte şu mezara var, tüfeğe (elini) vur, haksız isen tüfek seni vursun!’, diyerek tüfeğini ulu sayar.”¹¹

A. İnan bu çalışmasında ayrıca tırnak yalama âdetine dikkat çekerek “Muhtemelen bu adet, tırnaklı (yırtıcı) bir totem üzerine yapılan kargış andı töreninin uzantısıdır. Bazı kuzey uluslarında ayı pençesi ve dişleri üzerine ant içme âdetine rastlanmıştır.”¹² şeklinde açıklamalarda da bulunarak yemin ederken kişinin tırnağını yalması gibi farklı bir âdeti aktarır.

Kırgızlarda yemin eden kişinin yaptığı uygulamalar, aynı zamanda yemini derecelendirerek onun gücünü, ağırlığını ve önemini belirler. Özellikle dostlar arasındaki yakınlık ve sıkı bağ, aralarında edilen yeminle şekillenmiş, farklı söylemlerle ifade edilmiştir. Bu söylemleri şu şekilde örneklendirmek mümkündür: *kan dos* “kan kardeş ya da kanı üzerine ant içen dost”, *ok tişteşken dos* “ok ısıarak ant içen dost”, bir kasedeki içeceği paylaşan dost manasında *şilekey alışkan dos* “salyası geçen dost”, *çıbık kırkışkan dos* “dal keserek ant içen dost”, *ak nan tişteşken dos* “beyaz ekmek ısıarak üzerine ant içen dost”, *tuz tatışkan dos* “birlikte tuz üzerine ant içen dost”, *üç anttaşkan dos* “üç kere ant içen dost” vb.

Buradaki *kan dos* “kan kardeş” söylemi, “dostluk kuran iki kişinin kanlarını bir kâsedeki kımıza ya da şaraba karıştırarak birlikte içmesi” âdetine, yani karşılıklı olarak kan değiş tokuşu temeline dayanır. Ancak Kırgızlardaki yemin etme geleneğiyle ilgili elde ettiğimiz kaynaklarda bu tür uygulamaya rastlanmamıştır.¹³ Bunun yerine bir kişinin daha çok “düşmanının kanını içeceğine” dair yemin ettiği ve bu yeminini de yerine getirdiği görülmektedir: *Ant berip uluu kiçüügö duşmandın kanın içüügö* “Büyüklerin ve küçüklerin önünde düşmanın kanını içeceğine ant içerek”, *Kan içmesi karmadı* “Kan içesi geldi,

¹¹ Abdülkadir İnan, *agm.*, s. 283.

¹² Abdülkadir İnan, *agm.*, s. 290.

¹³ Sadece *kanın köökörlö-* “(kelimesi kelimesine çeviri: “kanını *köökör* denilen küçük deri kaba doldurmak”) hayatını feda etmek, riske almak, ölümü göze almak” (C. Osmonova – K. Konkobaev ve Ş. Caparov, *age.*, s. 246) deyiminin kökenini bu adetle ilişkilendirmek mümkündür.

(insanları) öldürme isteği uyandı” (Folk.), *Başın kesip aldı emi, içindeki kara kan koçuştap cutup aldı emi* “Şimdi boynunu kesti ve içindeki siyah kanı avucuna alarak yutuverdi”¹⁴ bu duruma örnek olarak verilebilir.

2. Kargış (sözler) kısmı

İ. Durmuş, yemin etme türlerini genel olarak *kan kardeşliğe dayalı yemin, uzlaşmaya dayalı yemin* ve *kargışa dayalı yemin* olmak üzere üçe ayırmıştır. Kan kardeşliğe dayalı yemin törenlerinde karşılıklı iki kişi, uzlaşmaya dayalı yemin törenlerinde boylar ya da milletlerin temsilcileri, kargışa dayalı yemin törenlerinde ise yalnızca bir kişinin yemin ettiği belirtilir. Bunlardan da sadece kargışa dayalı yeminlerde bir kişinin herhangi bir şeye yemin ederken “Yalan söylüyorsam, eğer sözümde durmazsam” şeklindeki şartlı kullanımlarla yemininin boşa çıkması durumunda her türlü olumsuzluğu ve belayı kabul ettiği ifade edilir.¹⁵ Fakat Kırgızların edebi kaynaklarında yer alan yemin etme törenlerine bakıldığında sadece kargışa dayalı yemin türünde değil, diğer yemin türlerinde de kargış ifadeleri yer almaktadır. Kırgız halk edebiyatında rastlanan bu ifadelere *ant ırları* “ant manzumeleri” denir.¹⁶ Genellikle manzum şekilde olan bu ifadeler, bir toplumun yahut bir milletin dilinde kalıplaşmıştır ve inançlarının, maddi ve manevi değerlerinin en önemli göstergesi olarak kabul edilir. Kırgızların edebi metinlerinde yer alan yemin etme törenlerinin kargış kısımlarında genellikle şu kargış sözlerine rastlanmaktadır:

<i>Antımdan taysam,</i>	Yeminimden dönersem,
<i>Töbösü açık kök ursun!</i>	Üstü açık Gök çarpsın!
<i>Töbösü tuyuk kör ursun!..</i>	Üstü kapalı kabir çarpsın!..
<i>Töşü tüktüü cer ursun!</i>	Göğsü tüylü Yer çarpsın!
<i>Tolkugan dayra köl ursun!</i>	Dalgalı nehir, göl çarpsın!
<i>Suu bütpögön çöl ursun!</i>	Suyu olmayan çöl çarpsın!
[...] <i>Atağı ursun Talastın!</i>	[...] Ünü (şöhreti) çarpsın Talas’ın!
<i>Arbağı ursun Manastın!</i>	Ruhu çarpsın Manas’ın!..
[...] <i>Ak buudaydın nanı ursun!</i>	[...] Ak buğday ekmeği çarpsın!
<i>Atkan kündün tañı ursun!</i>	Doğan güneşin şafağı çarpsın!

¹⁴ Sayakbay Karalaev, *age.*, s. 205.

¹⁵ Bkz. İlhami Durmuş, “Türk Kültür Çevresinde Ant”, *Milli Folklor*, 2009, S. 84, Ankara, s. 97-106.

¹⁶ İ. Abduvaliev, *Kırgız Tilinin Sözdüğü I-II*, Avrasya Press Yayınları, Bişkek 2011, s. 117.

<i>Teñir Toonun kaarı ursun!</i>	Tanrı Dağı'nın kahrı çarpsın!
<i>Iyık Mekke şaarı ursun!..</i>	Kutsal Mekke şehri çarpsın!..
<i>Körüstöndö köp arbak</i>	Mezarlıktaki ölülerin
<i>Oroyloru dağı ursun!..</i>	Ruhları da çarpsın!..
[...] <i>Enenin appak sütü ursun!..</i>	[...] Annenin ak sütü çarpsın!.. ¹⁷
[...] <i>Ceti Suunun ceri ursun!</i>	[...] Ceti Suu'nun ¹⁸ yeri çarpsın!
<i>Cel cetpegen peri ursun!</i>	Rüzgârdan hızlı peri çarpsın!
<i>Kayberendin piri ursun!..</i>	Geyiklerin piri çarpsın!..
<i>Akkan suunun seli ursun!</i>	Akarsuyun seli (kuvveti) çarpsın!
<i>Korgoşundun keni ursun!</i>	Kurşunun madeni çarpsın!
<i>Çoyunbaştın demi ursun!</i>	Topuzun şiddeti çarpsın!
<i>Ak bolottun mizi ursun!</i>	Beyaz çeliğin (kılıcın) ağızı çarpsın!
<i>Ak kagazdın katı ursun!</i>	Beyaz kâğıdın yazısı çarpsın!
<i>Alla taalam özü ursun!</i>	Allah Teâlâ'm özü çarpsın!
<i>Ak Kurandın sözü ursun!</i>	Hak Kuran'ın sözü çarpsın!
<i>Ayrışalık, böz ursun!</i>	Ayıracağımız bez çarpsın!
[...] <i>Ortogo koygon ant ursun!</i>	[...] Aramızdaki ant çarpsın! ¹⁹
<i>Ak cilkının çañı ursun</i>	Beyaz atın tozu çarpsın!
<i>Ak buudaydın danı ursun</i>	Akbuğdayın başağı çarpsın! ²⁰

Örneklerden de anlaşılacağı üzere yemin etme törenlerinin eylem kısmında yapılan uygulamalar, bu tür kargış şiirleriyle pekiştirilmiştir. Buradaki *Tanrı, doğa olayları, silah, yer, su, ata ruhları, anne sütü, ekmek* vb. gibi unsurlar Türk toplumlarının genelinde kutsal kabul edilir. Nitekim bugün dahi bu değerlerin Kırgızlarda kutsiyetini koruduğunu söyleyebiliriz. 7 Nisan 2010'da Kırgızistan'da gerçekleşen ihtilal sonrasında, muhalefet liderleri ihtilalın hareket noktası olan Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'teki Medya-Forum Binası önünde 17 Nisan 2010'da düzenlediği bir törende tüm milletin huzurunda yemin etmiş ve şu ifadelerle yer vermiştir:

¹⁷ Bkz. Üsön Asanov, *Kırgız Adabiyatı Entsklopedik Okuu Kuralı*, Mamlekettik Til cana Entsklopediya Borboru Yayınları, Bişkek 2004, s. 38-39.

¹⁸ Yer ismi (Yedi su).

¹⁹ Bkz. Cusup Mamay, *Semetey 3-kitep*, Şam matb., Bişkek 1995, s. 241.

²⁰ Bkz. Sayakbay Karalaev, *age.*, s. 169.

Uyutkuluu uluu eldin tündüğün tüşürböy türkük boluuga ant berebiz! Tümön eldin aldında şeyit ketken tüptüü uuldarın unutupaganga ant berebiz! Kök asmandın aldında adal iş, ak emgek kılıuga ant berebiz!... Antına turbagandardı tüşü tüktü cer ursun, töböcü biyik kök ursun! Ursun, Ursun! Ursun! Ursun! (Köklü yüce milletin tündük'ünü²¹ tutan direk olacağımız ant içeriz! Kalabalık halkın gözü önünde şehit düşen yiğit oğullarımızı unutmayacağımız ant içeriz! Gök kubbenin altında helal hizmet etmeye ant içeriz!.. Andını tutmayanları göğsü tüylü yer çarpsın, tepesi yüksek gök çarpsın! Çarpsın! Çarpsın! Çarpsın!).²²

Edebi metinlerde yer alan ve devlet büyüklerinin telmihte bulunduğu bu söylemlerden başka, Kırgızların günlük dilde ettiği yeminler de oldukça çeşitli olup řu şekilde örneklendirilebilir: *kögörüp köktöböy kalayın* “Yeşerip büyüme yeyim”, *tańga cetpey kalayın* “Şafağa kalmadan öleyim”, *erteńki kündü körböy kalayın* “Yarımı göremeyeyim”, *tündön çıkpay kalayın* “Geceyi geçiremeden öleyim”, *bala-çakamdın cakşılığın körböy kalayın* “Çoluk çocuğumun iyiliğini göremeyeyim”, *balamdın boorun ceyin* “Çocuđumun bağrını yiyeyim”, *nan ursun* “Ekmek çarpsın”, *Kuday ursun* “Huda (tanrı) çarpsın”, *Teńir ursun* “Tanrı çarpsın”, *tuz ursun* “Tuz çarpsın”, *şaytan alsın* “Şeytan alsın, götürsün”, *murdumdu tuurasınan kesip bereyin* “Burnumu yanlamasına kesiyim”, *Maynakenin taz katını boloyun* “Maynake'nin kel karısı olayım”, *enemdi alayın* “Annemle evlene yeyim”, *atama tiyeyin* “Babamla evlene yeyim”, *atamdın etin ceyin* “Babamın etini yiyeyim”, *kolum sinsın* “Elim kırılınsın”, *kara közüm kaşaysın* “Kara gözüm kör olsun” vb.

3. Edilen Yeminin Gerçekleştirilmesi

Gönül Gökdemir “Türk Mitolojisinde Ant-Yemin Müessesesi” isimli kitabında, Türkler için yemin etmenin ne kadar önemli olduğunu řu cümlelerle aktarır: “Türklerin sözlü kültür içerisinde buldukları dönemlerde Türk boyları, töreler ile yönetilmekteydi. Yazılı hukuka dayanmayan törelerin, yaptırım gücü oldukça güçlüydü. Sözlü kültür içerisinde yaşıyan bu atlı göçebe topluluklarda söz namustuy, şerefti. Dolayısıyla kişiler bir söz verdikleri zaman sözüne güvenilirlikti.”²³ Bu durum en eski Türk boylarından olan Kırgızlar için de geçerlidir. Kırgızlarda yemin etmenin ne kadar kutsal olduğu, yeminini yerine getirmeyen kişinin üzerine yemin ettiği ve kutsallığını kabul ettiği şey tarafından cezalandırılacağı, canı pahasına da olsa kişinin yemininden dönmemesi gerektiği, pek çok

²¹ *Tündük* keçe çadırının en üst kısmındaki yuvarlak pencere gibi çemberdir. Bu çember çadırın çatısını oluşturmaya beraber aynı zamanda evi havalandırma ve aydınlatma işlevini görür. Kırgızlar için özgürlüğün, aydınlığın, yüceliğin simgesidir.

²² www.presskg.com/forum/10/0518_9.htm

²³ Gönül Gökdemir, “Türk Mitolojisinde Ant-Yemin Müessesesi”, *Milli Folklor*, 2003, S. 59, Güz, Ankara, s. 64.

sözlü ve yazılı kaynakta, özellikle de bir toplumun bilinçaltını yansıtan atasözü ve deyimlerde mevcuttur. Bir Kırgız atasözünde yemin etmenin önemi şöyle vurgulanır: *Ant bergen can bergen menen barabar* “Ant içmek canını vermek ile eşittir.”

Bu ibareyle aynı doğrultuda olan deyimler şöyle sıralanabilir: *antın aluu* “andını geri almak”, *antın özü kötörüü* “andın ağırlığını kendisi taşımak”, *ant urgan* “ant çarpan, anda çarpılan”, *ant urgur* “anda çarpılınca” vb. Bunlar Kırgız kültüründe kavramsallaşmış ifadelerdir. Ayrıca *ant içkendey* “(adeta ant içmiş biri gibi) yüzünün rengi kaçan, zayıf, cılız, arık”,²⁴ *Dosondonu ant urat, kudandanı bata urat* “Antlı dostları ant çarpar, antlı dünürleri hayır dua çarpar”, *Dosondonun canı bir kudandanın malı bir* “Antlı dostların canı birdir, antlı dünürlerin malı birdir” gibi atasözleri ve deyimler de yemin etmenin hayatî önemini ortaya koymaktadır. Özellikle yüzü sararmış birisi için “*ant içkendey*” sözünün söylenmesi yemin etmenin beraberinde getirdiği sorumluluğu ve kişinin bu sorumluluğu taşıyamama korkusuyla çok acı çektiğini göstermesi bakımından kayda değer bir örnektir.

Kırgızlarda bir kişi yemininden dönerse, bunun sonucunda sadece kendisi değil, onunla birlikte ailesi ve kendi soyunun devamı olan yedi nesle kadarki torunları da zarar görecektir. Bununla ilgili olarak halk arasında anlatılıp günümüze kadar ulaşan pek çok hikâye mevcuttur. Bunlardan birisi de yakın geçmişteki tarihi bir olayla ilgili olan “Han Dursun” hikâyesidir. Hikâyede 17. yüzyılda yaşamış olan Kırgız, Kıpçak ve Kazak boylarında nam salan, meşhur han Er Eşim, Türkistan bölgesine saldıran Kalmuk-Cungar’lara karşı sefere çıkarken, kendi halkının güvenliğini dostu Han Tursun’a emanet eder. Katagan boyunun yöneticisi olan Han Tursun, kılıç ağzını yalayarak halkı koruyacağına ant içmiştir. Aradan bir müddet geçer ve Er Eşim’in öldüğüne dair dedikodular kulaktan kulağa yayılır. Bu dedikodulara inanan Han Tursun ise içtiği andını unuttur; Er Eşim’in memleketini ele geçirerek halkını talan eder ve dostunun en genç hanımıyla evlenir. Ancak daha sonra Er Eşim düşmanlarını bertaraf ederek sağ-salim memleketine döner ve halkının başına gelenleri öğrenince aniden baskın yaparak Han Tursun’u esir alır. Er Eşim halkının önünde: *Katagandın han Tursun, seni ant ursun!* “Katagan(boyu)dan olan Han Tursun, seni ant çarpsın!” diyerek üzerine ant içtikleri kılıcıyla eski dostunun boynunu vurdurur. Er Eşim’in bu sözü bugün de *Katagandın han Tursun, Han Tursundu ant ursun!* şeklinde halk ağzında dolaşmaktadır.²⁵

²⁴ C. Osmonova – K. Konkobaev ve Ş. Caparov, *Kırgız Tilinin Frazeologiyalık Sözdüğü*, KTMÜ Yayınları, Bişkek 2001, s. 46.

²⁵ Bkz. Asanbek Stamov, *Han Teyiş*, Biyiktik matb., Bişkek 2009, s. 30-91.

Kırgızcada Yemin Etmekle İlgili Bazı Kelimeler

Kırgızcada, hem edebi dilde hem de günlük dilde söylenen yeminler oldukça fazladır. Yemin etmekle ilgili olarak *ant* kelimesinin yanı sıra *şert*, *kasam* kelimelerine ve *can tüşüü* (*can berüü*), *çıbık kırkuu* gibi bazı birleşik fiillere de rastlanmaktadır. Günümüz Kırgızcasında bu kelimeler birbirleriyle eş anlamlı gibi kullanılmaktadır. Fakat bu kelimelerin etimolojik arka planları, kelimelerin oluşumuna zemin hazırlayan sosyo-kültürel kaynaklar ve Türk kültürünün önemli addettiği bazı temel unsurlarla olan ilişkisi henüz bilinmemektedir. Bu sebeple bu çalışmada söz konusu kelimelerin etimolojik ve sosyo-kültürel temelleri irdelenmeye çalışılmıştır.

Ant: Kırgızcada yemin etmek anlamında genellikle *ant* kelimesi kullanılmaktadır.²⁶ Bilindiği üzere bu kelime Eski Türkçeden bu yana Türkçenin pek çok sahasında karşımıza çıkan ve günümüzde de *ant*, *and*, *andagar*, *andıgar* vb. şekillerde yaygın olarak kullanılan Moğolca ve Türkçenin ortak kelimelerindendir.²⁷ Kırgızcada *ant* kelimesi genellikle *ber-* “vermek”, *ur-* “vurmak, çarpmak”, *iç-* “içmek”, *karma-* “tutmak”, *kıl-* “kılmak, yapmak” yardımcı fiilleriyle birlikte kullanılarak *ant ber-* “yemin etmek, ant içmek”, *ant ur-* “ant çarpmak”, *ant iç-* “ant içmek”, *ant karma-* “andını tutmak, sözünde durmak”, *ant kıl-* “ant içmek, antlaşma yapmak” şekillerinde geçer. Ayrıca *ant* kelimesi *şert* kelimesiyle birlikte ikileme oluşturarak *ant şert* şeklinde yaygın olarak kullanılır: *anti-şerti moynuma* “Andı benim üzerime.”²⁸ Bu örneklerin yanı sıra Kırgızcada *ant* kökünden türemiş olan *anttuu* “antlı, andı olan”, *anttaş-* “antlaşmak, birlikte ant içmek”, *antkor* “devamlı ant içen; yalancı”²⁹ kelimeleri ve *dos* “dost”, *kuda* “dünür” kelimeleriyle *anda* “ant” kelimesinin birleşiminden meydana gelen *dosondo* “antlı dost, kan kardeş”³⁰ ve *kudanda* “antlı dünür”³¹ gibi birleşik kelimeler mevcuttur.

Ant kelimesinin Kırgızcadaki kavramsal çağrışım alanları ve yan anlamları oldukça geniştir. Örneğin, *ant uruu* “ant çarpmak” ifadesindeki ant, toplumun zihninde “cezalandırıcı olağanüstü güç”, “dokunulmaz kutsal varlık”, “kargış, beddua”, “ruh”, “kan” vb. gibi pek çok metaforik anlam taşımaktadır. Ayrıca *ant* kelimesine bazı cansız varlıkların kişileştirilmesinde de başvurulur. Örneğin, *mintıktın oozun adamdı karatpa, anti bar!* “Tüfeğin ağzını insana doğrultmayın, andı vardır. (İnsana doğrultursan vururum diyen sözü vardır.)”, *Ala cipti*

²⁶ Bkz. İ. Abduvaliev, *age.*, I, s. 117.

²⁷ Bkz. Ervand Vladimiroviç Sevortyan, *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov*, Moskva 1974, s. 151.

²⁸ Konstantin Kuzmiç Yudahin, *age.*, II, s. 407.

²⁹ İ. Abduvaliev, *age.*, I, s. 119.

³⁰ İ. Abduvaliev, *age.*, I, s. 434.

³¹ İ. Abduvaliev, *age.*, II, s. 91.

attaba, antı bar “Alaca urganın üzerinden geçmeyin, andı var (Üzerinden atlarsanız yılanın ruhuna saygısızlık olur ve başınıza her türlü belâ gelebilir.)”, *Koyçunun tayagınan attaba, antı bar* “Çobanın değneğinin üzerinden atlamayın, andı vardır”, *Karışkardın birdi ceym, miñdi kıram degen antı bar* “Kurdun ‘bir tane (davar) yerim, bin tanesini öldürürüm’ diyen andı vardır” cümleleri, bu duruma örnek verilebilir.

Şert: K. K Yudahin, Kırgızların konuşma diline dayanarak hazırladığı Kırgızca-Rusça sözlükte “1. Şart, koşul; 2. Ant, yemin” anlamlarında kullanılan şert kelimesinin Arapça kökenli olduğunu kaydetmiştir.³² Yudahin’e göre kelimenin esas anlamı “şart, koşul” olup Kırgızcada yaygın olarak kullanılan “ant, yemin” anlamındaki şert kelimesi, daha sonraki dönemlerde anlam genişlemesi sonucu ortaya çıkmıştır. Çünkü gerçekleştirilen yemin etme törenlerinde kişinin yemin ederken “Eğer ben bu işi yapmazsam”, “Eğer verdiğim sözü tutmazsam”, “Eğer şu tarihte şuraya gelmezsem”, “Eğer bunun intikamını almazsam”, (tüfeğiyle antlaşan kişilerin) “*Cazdım atsam maga şert, cañılış tiyseñ saga şert*” *dep multıgı menen şertteşip* “İsabet ettiremezsem andın sorumluluğu benim üzerime, sen yanlış yere isabet ettirirsen andın sorumluluğu senin üzerinedir.”³³ vb. örneklerinde olduğu gibi şartlı cümleler söylediği görülür.

Şert kelimesi Kırgızcada genellikle isim halinde, *ant* kelimesiyle birlikte *ant şert* “ant yemin”, *anttaşkan-şertteşken* “antlaşan, birlikte ant içen”, *anttuu-şerttiüü* “antlı, yeminli” şekillerinde kullanılır (*bkz. ant*). Ayrıca *bayla-* “bağlamak”, *kıl-* “kılmak, yapmak”, *ber-* “vermek” yardımcı fiilleriyle birlikte *şert bayla-* “yemin etmek, ant içmek”: *Kasam içip şert baylap* “And içerek, yemin ederek”, *şert kıl-* “ant içmek”: *ubadanı bek kılıp ölüp keter şert kılıp* “birbirlerine söz verip, ölüm andını içerek”, *şert ber-* “ant içmek”: *Ar-namısım menen ölöyün dep özünö özü şert berdi* “Şerefim, namusumla öleyim diye kendi kendisine yemin etti” (Folk.) şekillerinde de yaygın kullanımları mevcuttur. Neticede Kırgızcadaki “ant, yemin” anlamına gelen *şert* kelimesinin Türkiye Türkçesi ağızlarında yaygın olarak kullanılan *şart etmek* “Şart olsun diyerek yemin etmek”³⁴ deyimindeki *şart* kelimesiyle hem köken bilgisi hem de anlamsal açıdan örtüştüğü anlaşılmaktadır.

Kasam: Arapçadaki *kâsem* “yemin, and”³⁵ kelimesinden geldiği bilinen “*kasam*” kelimesi Kırgızcada da bu anlamını korumuştur. *Kasam içip anttaşat* “Ant içip yemin

³² Konstantin Kuzmiç Yudahin, *age.*, s. 407.

³³ Konstantin Kuzmiç Yudahin, *age.*, II, 407.

³⁴ Şükrü Halûk Akalın, *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2010, s. 2206.

³⁵ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügati*, Ankara 1993, s. 492.

ederler”³⁶ örneğinde görüldüğü üzere *kasam* kelimesi Kırgızcada genellikle iç- “içmek” yardımcı fiiliyle birlikte kullanılır. Ayrıca söz konusu lehçede *kasam* kelimesinden türemiş *kasamkor* “sürekli yemin eden, yalancı”, *kasamçı* “sürekli yemin eden”, *kasamdaş* “karşılıklı ant içen dost”, *kasamdaş-* “karşılıklı ant içmek”³⁷ şekilleri de mevcuttur. Ancak *kasam* kelimesinin Kırgızcadaki kavramsal alanı çok geniş değildir. Bunun nedeni ise söz konusu kelimenin Kırgızcaya, diğer Müslüman halkların vasıtasıyla daha sonraki dönemlerde girmesidir.

Çıbık kırkuu: Yemin etmekle ilgili olan bir diğer sözcük *çıbık kırkuu*’dur. Günümüzde yaygın olarak kullanılan ve antlaşmak, sözleşmek manasına gelen *çıbık kırkuu* “dal kesmek” deyimini daha önce de bahsedildiği üzere yemin etme töreninde birbiriyle dostluk kuran iki tarafın söğüt ağacının ince dalından kopararak iki ucundan karşılıklı olarak tutup onu kılıç ya da bıçakla tam ortasından kesme , ikiye bölme adetiyle ilişkilidir. Taraflar bu dal parçasını keserken “Eğer bu andı bozarsam şu dal gibi parçalanayım, yeşermeyim” diye ant içerler.

Dal kesip söz vererek, insanın sonucuna katlanacak ve geri dönemeyecek şekilde yemin etmesi manasındaki “*Çıbık kırkıp kep kılıp adam kaçpas şert kılıp*”³⁸ sözüne de rastlanır. Ayrıca bazı yemin etme törenlerinde yemin eden her iki taraf dalın iki ucundan tutar ve bu dal, onların ettikleri yemine şahit olan üçüncü bir şahıs tarafından tam ortadan kılıç ya da bıçakla kesilir. Bu durumda dalı kesen kişiye de *çıbık kırkar* “(dal kesen) şahit, yemin törenini yöneten; güvenilir”³⁹ ismi verilir.

Can tüşüü: Kırgızlardaki yemin kavramıyla ilgili eski dönemlere ait bir diğer kelime ise *can tüşüü*’dür. Kırgızcada bu kelimenin yerine bazen *can berüü* “canını vermek”, *can saluu* “canını (ortaya) koymak” birleşik fiilleri de kullanılır. *Murunku Kırgız narkı eken, mal taanılса can tüşüü* “Eski Kırgız âdetiymiş, çalınan mal tanınırsa canı üzerine ant içmek.”⁴⁰

Bu âdete eskiden hırsızlık vakalarında rastlanıldığı kaydedilmiştir. Bir kişinin hayvanı ya da mülkü çalınmışsa, hırsızlık yaptığı düşünülen insanın önde gelen bir akrabasına “Eğer sizin şu akrabanız bu adamın malını çaldıysa oğlunuzun canını verecek misiniz?” diye sordukları ve böylece şüpheli duruma düşen kişiyle ilgili akrabasından bilgi alındığı, akrabasının o kişinin hırsızlık yapmadığına emin olması durumunda halkın önünde “Akrabam

³⁶ İ. Abduvaliev, *age.*, I, s. 799.

³⁷ İ. Abduvaliev, *age.*, I, s. 799; Ceembay Mukambaev, *Kırgız Tilinin Diyalektolojyalık Sözdüğü*, KRUIA Yayınları, Bişkek 2009, s. 462.

³⁸ C. Osmonova – K. Konkobaev ve Ş. Caparov, *age.*, s. 484.

³⁹ C. Osmonova – K. Konkobaev ve Ş. Caparov, *age.*, s. 484.

⁴⁰ Orozbekov, Sagınbay, *Manas*, C. II, Moskova, 1988, s. 225.

onun malını çalmadı, eğer çaldıysa oğlumun canını vereceğim” diye yemin etmesi gerektiği kaynaklarda zikredilmektedir. Fakat böylesi durumlarda insanın, sevdiği oğlunun canını vereceğini söyleyerek yemin etmesi oldukça zor olmuştur ve bunun yerine “Akrabam çalmamış; ancak o adamın maddi kaybını gidereceğiz, oğlumun canını vermeyeceğim” dediği görülmüştür. Eğer şüphelinin yakınlarından birisi bu şekilde yemin edip de daha sonra şüphelinin bu olayla ilgisinin olduğu ortaya çıkarsa, bu yemine tanık olanlar, yemin eden adamın oğlunu beyaz bir keçeye sararak adeta o kişi ölmüş gibi defin öncesi uygulamaları yapmışlardır. Bu durum yemin eden adam, yakınları, özellikle de oğlu için çok ağır bir psikolojik darbe olmuş ve buna maruz kalan bazı insanlar olaydan kısa bir süre sonra vefat etmişlerdir. Bu durumla bağlantılı olarak *Can bergendin canında turba* “Can verenin (Güvencesine canını koyarak ant içenin) yanında durmayın” atasözü ortaya çıkmıştır.⁴¹

Sonuç

Yemin etme geleneğinin Kırgız toplumlarındaki yeri, önemi, işlevi ve bu doğrultuda kullanılan kelimelerin ele alındığı bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır:

* Kırgızların yemin ederken *tanrı, ata ruhları, Manas'ın ruhu, Allah, Kur'an, silah (kılıç, ok, tüfek, kurşun), buğday, buğday unu, anne sütü, tuz* vb. gibi kutsal addedilen bazı değerler/varlıklar üzerine yemin ettikleri ve bunların genel Türk kültürünün temel değerleriyle örtüştüğü görülmüştür.

* Kırgızlardaki yemin etme geleneğinde, genel Türk kültürü çerçevesinde gelişip göçebe hayat şartlarında kalıplaşan *çibık kırkuu, can tüşüü* gibi kendine özgü anlamlar barındıran birtakım eski geleneksel unsurlar bugünlere kadar korunmuştur.

* Kırgızlardaki yemin etme geleneğinde geleneksel Türk inancının izleriyle birlikte daha sonraki dönemlerde yaygınlaşan İslamiyet'in tesirini de görmek mümkündür. “*kasam, şert*” gibi ant için kullanılan Arapça kelimeler ve ant içmenin eylem ve kargış kısımlarında geçen Allah, Kur'an, Mekke şehri, kâğıda yazılan ayetlerle ilgili ifadeler bu duruma örnek olarak verilebilir. Ancak Arapça kökenli olan *şert, kasam* kelimelerinin çalışmamızın inceleme kısmında verilen örneklerden de anlaşıldığı üzere Kırgızcadaki kavramsal çağrışım alanları *ant* kavramına nazaran oldukça dardır.

Kaynaklar

Abduvaliev, İ., *Kırgız Tilinin Sözdüğü I-II*, Avrasya Press Yayınları, Bişkek 2011.

⁴¹ Bkz. Kuseyin Karasaev, *Nakil Sözdör*, Frunze 1982, s. 99; Orozbekov, Sagınbay, *Manas*, C. II, Moskova, 1988, s. 109.

- Akalın, Halûk Şükrü, *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2010.
- Akmataliev, Amantur, *Kaada Salt, Ürp-Adat, Adamdık Oñ Ters Sapat*, Bişkek 2002.
- Akmataliev, Abdıldacan (ed.), *Kaada Salttar, Ak Batalar*, KRUIA Yayınları, Bişkek 2003.
- Asanov, Üsön, *Kırgız Adabiyatı Entsklopedik Okuu Kuralı*, Mamlekettik Til cana Entsklopediya Borboru Yayınları, Bişkek 2004.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügati*, Ankara 1993.
- Durmuş, İlhami, “Türk Kültür Çevresinde Ant”, *Milli Folklor*, 2009, S. 84, Ankara, s. 97-106.
- Gökdağ, Bilgehan Atsız, “Bir Yemin Olarak Evlilik Törenleri ve Evlenmeyle İlgili Pratikleri İfade Ederken Kullanılan Kelimelere Dair: Beşik Kertmek, Söz Kesmek, Nikâh Kıymak”, *Karadeniz Araştırmaları*, 2002, S. 33, (Bahar), Ankara, s. 109-116.
- Gökdemir, Gönül, “Türk Mitolojisinde Ant-Yemin Müessesesi”, *Milli Folklor*, 2003, S. 59, Güz, Ankara, s. 60-72.
- İnan, Abdülkadir, “Eski Türklerde ve Folklorunda Ant”, *AÜ DTCTF dergisi*, 1948, S. VI/4, Ankara, s. 279-291.
- Karalaev, Sayakbay, *Manas*, Turar Yayınları, Bişkek 2010.
- Karalaev, Sayakbay, *Seytek*, KSİA Yayınları, Frunze 1960.
- Karasaev, Kuseyin, *Nakıl Sözdör*, Frunze 1982.
- Karıpkulov, Amangeldi (ed.), *Manas Entsklopediya 1-2*, Bişkek 1995.
- Mamay, Cusup, *Semetey 3-kitep*, Şam matb., Bişkek 1995.
- Mukambaev, Ceembay, *Kırgız Tilinin Diyalektologiyalık Sözdüğü*, KRUIA Yayınları, Bişkek 2009.
- Orozobaev, Mayrambek, *Kırgızcadaki İslam Dışı Geleneksel İnanç ve İnanışlarla İlgili Söz Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.
- Orozbekov, Sagınbay, *Manas*, C. IV, Kırgızistan Yayınları, Frunze 1982.
- Orozbekov, Sagınbay, *Manas*, C. II, Moskova, 1988.
- Osmonova, C. – Konkobaev, K. ve Caparov, Ş., *Kırgız Tilinin Frazologiyalık Sözdüğü*, KTMÜ Yayınları, Bişkek 2001.
- Roux, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2002.
- Sevortyan, Ervand Vladimiroviç, *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov*, Moskva 1974.
- Stamov, Asanbek, *Han Teyiş*, Biyiktik matb., Bişkek 2009.

Yudahin, Konstantin Kuzmiç, *Kirgizsko-Russkiy Slovar' I-II*, Sovetskaya Entsklopediya Yayınları, Moskova 1985.

Temirbek Uulu, Almaz, “Bergen Anttan Men Taysam...”, *Forum* Gazetesi, www.presskg.com/forum/10/0518_9.htm